

BIZANȚUL ȘI STATELE BALCANICE ÎN PERIOADA 1261—1453

STELIAN BREZEANU

Cele două secole constituie la nivelul istoriei europene o epocă de criză. În Occident, declinul economic de după anul 1300, regresul demografic provocat de ciuma neagră și marile conflicte sociale și militare au determinat o repleiere în politică, ce avea să fie depășită abia la apusul veacului al XV-lea. În Balcani, fenomenul de criză este mult mai puternic și consecințele lui au fost dezastruoase pentru lumea sud-est europeană la sfârșitul acestei perioade. Această ultimă observație se impune a fi însă nuanțată. Criza nu se manifestă la nivelul tuturor compartimentelor vieții societății sud-est europene și ea a cunoscut ritmuri inegale de la o regiune la alta. În general însă, progresele procesului de feudalizare au adus pe primul plan al scenei politice forțe sociale cu tendințe separatiste, care au slăbit rezistența în fața noului val al expansiunii islamice.

*
* *

Evoluția social-economică a popoarelor sud-est europene a urmat în această perioadă căi și ritmuri diferite în funcție de factori diverși, între care tradițiile istorice, poziția geografică și contactele cu lumea vecină — italiană, germană și maghiară — au jucat un rol capital.

În Bizanț, politica de concesiuni comerciale față de republicile maritime italiene, inaugurată de Comneni la sfârșitul secolului al XI-lea (1082) și evenimentele din anul 1204 au provocat declinul vieții economice în imperiu, oprit pentru moment de politica înțeleaptă, promovată de Lascarizi, în imperiul de Niceea (1204—1261). Dar venirea la putere a dinastiei Paleologilor (1259) și recucerirea Constantinopolului (1261) au coincis cu reluarea și extinderea concesiunilor comerciale față de orașele italiene. Tratatul de la Nymphaion (mart. 1261), prin care Mihail VIII Paleologul reia politica de concesiuni față de oamenii de afaceri italieni, constituie un moment de răscruce în evoluția vieții economice bizantine: abandonarea monopolului comercial al imperiului în Marea Neagră, transformarea cartierelor italiene din Constantinopol și din celelalte orașe bizantine într-un adevărat „stat în stat”, scos de sub control imperial, libertate deplină a comerțului cu grâne. Rivalitatea dintre Genova și Veneția din următoarele două secole pentru dominație economică asupra pieței bizantine și în Marea Neagră desăvârșește ruina economiei imperiului, lipsit de flotă și resurse. Evoluția monedei bizantine din această perioadă traduce mișcările profunde ale economiei imperiale. După relativa refacere a titlului monedei de aur bizantine sub Comneni și Lascarizi, sub Mihail VIII Paleologul titlul hiperperului scade la 16 carate, la 12 și apoi la 10, sub Andronic II, pentru ca să-și înceteze emisiunea către 1340, sub cîrmuirea lui Andronic III. Apariția florinului (1252) și a

ducatului (1284), care se substituie pe piața internațională monedei bizantine după un mileniu de supremație necontestată a acesteia, este reflexul mutațiilor profunde din economia mediteraneană, unde are loc ascensiunea comercială a republicilor maritime italiene.

Imaginea evoluției vieții economice în restul teritoriilor balcanice nu este aceeași. În interiorul peninsulei, în Bulgaria și, mai cu seamă, în Serbia, Bosnia și pe coasta dalmată, viața urbană cunoaște o relativă dezvoltare, în legătură cu exploatarea minelor de cupru, argint și aur, inițiată de suveranii sârbi și bosnieci, și cu marile curențe comerciale la care este conectată regiunea, în care negustorii localnici joacă, e drept, un rol secundar. Excepție fac orașele de pe coasta dalmată și, în primul rând, Raguză (Dubrovnik), care dețin importante privilegii acordate de suveranii balcanici, privilegii la adăpostul cărora dispută Veneției supremația comercială în Balcani și chiar în Adriatică.

Pe plan social se intensifică procesul de feudalizare a societății, deși amploarea și ritmul nu au fost aceleași în toate teritoriile peninsulei. În Slovenia și Croația, aflate sub dominație germană și, respectiv, maghiară, procesul de creare a clasei feudale și de aservire în masă a țărănimii a fost mult mai avansat, urmând, în liniile sale generale, ritmul și formele cunoscute în Occident. În Thracia, Macedonia, Grecia și Bulgaria, feudalizarea societății a fost ceva mai lentă iar structurile sociale au purtat amprenta bizantină în tot cursul acestei perioade. În sfârșit, geneza structurilor feudale a urmat un ritm foarte lent în Serbia, Bosnia, Zeta (Muntenegru) și Albania, unde se mențin puternice comunități libere țărănești pînă la cucerirea otomană. Dincolo de aceste particularități regionale, lumea sud-est europeană din secolele XIII-XV trădează o mare uniformitate, datorită structurii societății și instituțiilor feudale specifice. În fruntea ierarhiei sociale se afla o aristocrație feudală (*dynați, pronoiari, boliar, vlasteli, proceres, voinuți, velicași*), stăpîna peste întinse domenii. Fie că este vorba de proprietăți depline (*bastina*), fie de apanagii (*pronoie ereditară*), concesiune ereditară de proprietăți funciare sau de domenii imense acordate de împărații bizantini unor membri ai familiei imperiale sau ai marilor familii aristocratice, fie, în sfârșit, de stăpîniri funciare condiționate de tipul *pronoiei*, domeniile feudale erau înzestrate cu imunități administrativ-fiscale și judecătorești (*exkusseia*, în lumea bizantină), care ating apogeul ca amploare și intensitate în secolul al XIV-lea. Puterea economică a aristocrației feudale este dublată de una politică, ce se traduce în monopolul exercitat asupra principalelor dregătorii în stat. Marile familii aristocratice se constituie în adevărate clanuri — despoții Sveatoslav, Eltimir și Șișman, în Bulgaria, familiile Paleologos și Cantacuzino, în Bizanț, Subić și Nelipić, în Croația, Cotromani și Vukcici, în Bosnia, Balsha, Thopia și Shapta, în Albania — pentru a pune bazele unor adevărate principate teritoriale sau pentru a se constitui în facțiuni rivale ce-și diputa puterea politică în stat. Printre cei mai mari proprietari funciari din Balcani figurează în această perioadă și așezămintele monastice, stăpîne peste vaste domenii și înzestrate cu largi imunități. Mănăstirile, Rila, Gheorghii Bărză (Skoplje) și Adormirea Maicii Domnului din Prilep, dețineau zeci de sate, dar cele mai bogate erau fundațiile athonite Hilandar și Pantelimon, care la apusul veacului al XIV-lea stăpîneau peste 100 de sate și, respectiv, 40 de sate și mii de familii de țărani dependenți.

Secolele XIII-XV constituie o etapă importantă în evoluția țărănimii balcanice, ce parcurge etapa finală în procesul aservirii sale sub influența fenomenelor dizolvante din interiorul comunităților sătești, dar și ca rezultat al ofensivei marii proprietăți laice și eclesiastice, susținute de autoritatea de stat. În Thracia, Macedonia, Grecia, Bulgaria și Serbia, majoritatea țărănimii era formată din oamenii dependenți, în rîndurile cărora documentele vremii disting mai multe categorii, dintre care cele mai importante erau constituite din *pareci* (*pariți* în documentele slave), posesori ai unui lot de pămînt ce-l puteau lăsa moștenire urmașilor, și *otrofi*, categorii de producători fără pămînt care cuprindeau și meșteșugari. În zonele de munte ale peninsulei, au continuat să se mențină pînă în ajunul cuceririi otomane comunități libere țărănești, foarte puternice în Albania, Muntenegru și chiar în anumite regiuni ale Serbiei și Bosniei, care aveau să dea rezistenței în fața expansiunii islamice o bază socială largă, pe alocuri chiar un caracter popular. Libertate juridică păstra încă populația vlahă, ce se ocupa, în principal, cu creșterea animalelor și cîrăușia, și era răspîndită în aproape toate teritoriile sud-dunărene.

Structura orașului sud-est european este în această perioadă foarte eterogenă. O aristocrație urbană, compusă din mari feudali, negustori bogați și patroni de ateliere meșteșugărești, se opunea majorității populației, constituită din meșteșugari, unii dintre ei dependenți juridic, și sărăcimea urbană. La nivelul orașelor balcanice o distincție se impune. Dacă orașele dalmate se caracterizează prin structuri sociale și administrative de inspirație occidentală, care le asigură autonomia internă, în restul peninsulei centrale urmează în evoluția lor modelul bizantin, în care autoritatea centrală și, în perioadele de criză politică din secolele XIII—XIV, marii feudali exercită asupra lor un control riguros ce paralizează afirmarea inițiativei particulare și individualizarea orașului în universul lumii medievale, fenomen ce constituie o stavilă esențială în formarea unei orașenimi de tipul celei din Occident, capabilă să susțină eforturile centralizatoare ale regalității. Acest fapt explică și ușurința cu care ele intră în sfera de influență a marilor feudali sau devin forțe de disoluție politică în ajunul expansiunii otomane.

*

* * *

Uzurparea tronului imperiului de către Mihail VIII Paleologul (1259—1282) în 1259, prin îndepărtarea ultimului reprezentant al dinastiei Lascaris, constituie unul dintre marile evenimente dinastice ale istoriei bizantine. Urca astfel pe tronul Bizanțului ultima și cea mai lungă dinastie (1259—1453). Cei mai de seamă reprezentanți ai ei sînt, alături de fondator, Andronic II (1282—1328), Andronic III (1328—1341), Ioan V (1341—1391), Manuel II (1391—1425), Ioan VIII (1425—1448) și Constantin XI (1448—1453).

Gubernarea lui Mihail VIII Paleologul marchează, pe plan intern, o reacție hotărîtă față de politica promovată de înaintașii săi Lascarizi. Venit la putere în numele și cu sprijinul aristocrației feudale, el duce o politică net ostilă păturilor mici și mijlocii ale populațiilor rurale și urbane din Asia Mică, care formaseră reazimul guvernării lascaride. Pe plan extern ea se înscrie, prin recucerirea Constantinopolului (1261) și a altor teritorii bizantine de sub dominația

latină, ca o continuare a operei de restaurare imperială a Lascarizilor. Dar aceste succese ale operei de recucerire au fost plătite scump de imperiu, datorită reorientării politicii sale externe spre Occident și a abandonării apărării granițelor orientale. Amenințat de planurile de cucerire ale lui Carol de Anjou, care se substituise lui Manfred pe tronul Siciliei (1266), Mihail Paleologul reia și amplifică concesiunile comerciale ale Comnenilor și Anghelilor în favoarea genovezilor și venețienilor, recunoaște supremația papei în biserica răsăriteană la conciliul de la Lyon (1274) și epuizează tezaurul imperial pentru cumpărarea aliaților. Încununată de un succes deplin, grație „Vecerniilor siciliene“ (1282) care elimină definitiv primejdia angevină, politica occidentală a lui Mihail Paleologul ruinează imperiul și lasă fără apărare hotarele orientale ale statului, unde încă de pe acum își face apariția un nou val al ofensivei musulmane, ce smulge imperiului primele teritorii la sfârșitul domniei sale.

Perioada de guvernare a urmașilor săi este dominată de lunga agonie a statului bizantin, înainte de deznodământul final. Aservit economic de cele două republici comerciale italiene, a căror politică este guvernată de ideea împiedicării cu orice preț a refacerii potențialului economic și militar al imperiului, statul bizantin este slăbit acum și de rivalitățile dintre grupările clasei dominante în lupta pentru putere, de mișcările sociale și religioase. Rivalitățile politice din sînul aristocrației bizantine provoacă trei mari războaie civile, ce ocupă scena politică a imperiului în secolul al XIV-lea. Primul din seria celor trei războaie opune pe bătrînul Andronic II nepotului său Andronic III (1321—1328), conflict în care acesta din urmă iese victorios, grație sprijinului financiar și militar al marelui domestic Ioan Cantacuzino și al țarului bulgar Mihail Șișman. Încercarea marelui domestic Ioan Cantacuzino de a guverna imperiul sub minoratul lui Ioan V Paleologul deschide un nou război civil (1341—1354), între Ioan Cantacuzino, proclamat împărat (1341—1354), și gruparea din jurul lui Ioan V, război sfîrșit prin înfrîngerea uzurpatorului. Cele două tabere fac apel la aliați străini: Ioan Cantacuzino la Umur, emirul selgiucid din Aydin, și la emirul otoman Orhan, partizanii lui Ioan V. Paleologul la suveranii Bulgariei și Serbiei. Tot în cursul acestui război, Ioan Cantacuzino transformă Moreea într-un despotat autonom, pe care-l dă fiului său Manuel, despotat intrat ulterior în stăpînire a unor membri ai familiei Paleologilor (1383—1460). Un al treilea război civil opune pe Ioan V fiului său Andronic IV și nepotul său Ioan VII, nerăbdători să pună mîna pe putere în ultimele două decenii ale lungii domnii a lui Ioan V. În cursul acestui ultim conflict, Imperiul otoman, Veneția și Genova se amestecă fățiș în politica internă a Bizanțului, care devine tot mai mult un obiect în jocul politic al puterilor interesate în regiune. Anarhia politică din imperiu este alimentată și de mișcarea zeloților din Thessalonic (1342—1349), îndreptată împotriva grupării aristocratice a lui Ioan Cantacuzino, și de marile dispute religioase — criza arsenită, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și mișcarea hesychastă din deceniile 4—5 ale veacului al XIV-lea — care pe teren religios exprimă reacții populare față de politica de apropiere de Roma a Paleologilor.

Pe plan extern, Bizanțul are de înfruntat în această ultimă perioadă a istoriei sale adversari redutabili — statul srb, în Balcani, turcii otomani, în Asia Mică — care exploatează și chiar alimentează criza internă din Bizanț pentru reușita planurilor lor expansioniste. Incepută încă de la sfârșitul secolului al

XIII-lea sub domnia lui Milutin, expansiunea sîrbă atinge apogeul sub Ștefan Dușan, care ocupă cea mai mare parte a Macedoniei, Thesaliei, Albania, Epir, Acarnania și Etolia. În Asia Mică, turcii otomani își fac apariția în deceniul 9 al veacului al XIII-lea, cînd încep cucerirea teritoriilor bizantine sub emirul Osman (1288—1326). Tentativa lui Andronic II, lipsit de trupe, de a stăvili ofensiva otomană cu ajutorul mercenarilor din compania catalană (1303), se întoarce contra imperiului: catalanii se răscoală și pun bazele unui ducat propriu în Atena (1311—1388). Din acest moment, Osman nu mai întîmpină rezistență în Asia și ocupă în 1326 orașul Brussa, unde-și stabilește și reședința. Succesorul său, Orhan (1326—1359), cucerește Niceea (1331), după care lichidează stăpînirea bizantină de dincolo de Bosfor. Războiul civil dintre Ioan V și Ioan Cantacuzino îi oferă prilejul, ca aliat al acestuia din urmă, să se amestece în evenimentele din Constantinopol și de a pune piciorul în Europa, prin cucerirea cetății Gallipoli (1354). Începe astfel un nou capitol în istoria Europei sud-estice, care avea să se încheie un secol mai tîrziu prin cucerirea Constantinopolului și a întregii Peninsule Balcanice.

În Bulgaria, criza politică începe îndată după moartea marelui țar Ioan Asan II (1218—1241) și se precipită după stringerea dinastiei vlahe (1257), împrejurare exploatată de împărații bizantini din Niceea, care recuceresc cea mai mare parte a Thraciei și Macedoniei la mijlocul veacului al XIII-lea. Marii feudali bulgari, împărțiți în facțiuni, își dispută puterea în stat și fac apel la sprijin extern — bizantin și tătar — aducînd țaratul la un pas de prăbușire. În aceste împrejurări, în anul 1277 izbucnește o puternică mișcare populară antifeudală, condusă de porcarul Ivailo, care ocupă Tîrnovo și se proclamă țar. În alianță cu bizantinii și tătarii, boierii bulgari îl înlătură pe Ivailo (1281), dar țaratul intră sub dependență străină. Abia la începutul secolului următor, energicul țar, Theodor Sviatoslav (1300—1322), înlătură imixtiunea bizantină și tătară și restabilește prestigiul țaratului pe plan extern. Îndată însă după moartea sa, criza politică își reia cursul, fenomen cu consecințe funeste pentru soarta statului bulgar medieval. În 1323, la tronul Bulgariei vine o nouă dinastie, fondată de despotul Mihail Șișman, conducătorul principatului de Vidin, desprins de la sfîrșitul secolului precedent de sub autoritatea centrală. La sfîrșitul domniei lui Șișman, căzut în lupta de la Velbujd (1330), țaratul trece prin grave tulburări interne. Sub lunga domnie a lui Ioan Alexandru (1331—1371), criza politică internă se precipită, țaratul fărîmițîndu-se în mai multe principate. În regiunea munților Rhodopi se constituie un principat sub conducerea lui Momcilă. Pe țărmul apusean al Mării Negre, într-un teritoriu cu populație predominant românească, se formează un alt principat sub conducerea lui Balica, consolidat sub despotii Dobrotici și Ivanco. În nord-vest, cu capitala la Vidin, se reconstituie un principat independent, condus de fiul cel mare al țarului, Ioan Strațimir (cca. 1360—1396). În sfîrșit, partea centrală a țaratului, cu centrul la Tîrnovo, rămîne în stăpînirea lui Ioan Alexandru și la moartea acestuia avea să fie moștenită de fiul său cel mic, Ioan Șișman (1371—1393), care preia și titlul de țar.

Spre deosebire de Bizanț și Bulgaria, Serbia cunoaște în această perioadă o epocă de consolidare internă și expansiune pe plan extern. Sub regii Uroș I (1243—1276) și Uroș II Milutin (1282—1321), este sporită bază economică a statului sîrb prin stimularea dezvoltării mineritului, fapt ce îngăduie suveranilor săi să bată prima monedă de aur. Pe plan social, procesul de aservire a țărănimii în-

registrează o nouă etapă ce se caracterizează prin marile donații făcute de regalitate bisericii și feudalilor laici; instituția regală își consolida astfel baza ei socială, rezimându-se pe aristocrația funciară ereditară (*vlasteli*) și pe noua clasă de războinici (*voinuți*), posesori de domenii de tipul pronoiei. În exterior, regii sârbi beneficiază de criza politică din Bizanț, Bulgaria și Ungaria de la răscrucea secolelor XIII-XIV și extind hotarele statului lor în nord-est și în sud, cea mai importantă achiziție fiind Macedonia septentrională, cu orașul Skoplje (1282).

Regatul medieval sârb atinge apogeul puterii sale sub cîrmuirea lui Ștefan Dușan (1331—1355), care instaurează hegemonia Serbiei în Balcani, într-un moment cînd principalii săi rivali, Bizanțul și Bulgaria, se aflau în plină criză. În această perioadă influența bizantină în Serbia cunoaște intensitatea sa maximă. Numeroase instituții bizantine au fost preluate de Ștefan Dușan din teritoriile cucerite și extinse în restul teritoriului statului pentru a asigura coeziune edificiului său politic. Același țel era urmărit și de *Začonicul* lui, elaborat în 1349 și, într-o formă lărgită, în 1354, cod de legi ce încorporează cutumele locale și numeroase elemente de drept bizantin, impuse de prezența în stat a unei masive populații de limbă greacă, dar și de progresele procesului de feudalizare înregistrate de societatea sârbă în veacul al XIV-lea. Pe plan extern, Dușan promovează o politică expansionistă, menită să asigure interesele aristocrației sârbe, baza socială a puterii sale. În urma victoriei de la Velbužd (1330) asupra coaliției bulgaro-româno-bizantine, suveranul sârb ocupă regiunile vestice ale țaratului bulgar iar după războaiele victorioase purtate împotriva bizantinilor cucerește întreaga Macedonia, Thessalia, Epir, Albania și Thracia vestică, încît statul sârb atinge limitele sale maxime: de la Dunăre la istmul de Corint și de la Marea Adriatică la Munții Haemus. După ce biserica sârbă a fost ridicată la rangul de patriarhat, în anul 1346 Ștefan Dușan se proclamă „țar al sîrbilor și al grecilor”, considerîndu-se succesor (*nastavnik*) al împăraților bizantini și reluînd în acest fel aspirațiile politice ale suveranilor bulgari Simeon și Ioan Asan II.

Dar edificiul politic al Dușan, fruct al cuceririi, nu avea să supraviețuiască marelui suveran sârb. Lipsit de o bază social-economică și etnică unitară și subminat de tendințele separatiste ale aristocrației feudale, imperiul lui Dușan s-a fărîmițat în mai multe formațiuni politice îndată după 1355. În Macedonia se formează regatul lui Vuçașin și despotatul lui Ioan Uglieša, în Thessalia și Epir se constituie un stat sub conducerea lui Simeon, fratele lui Dușan, Zeta și Albania se desprind într-o serie de principate independente aflate sub conducerea unor feudali locali. În sfîrșit, în Serbia propriu-zisă domnește Ștefan Uroș (1355—1371), fiul lui Dușan, care preia și titlul de țar. După moartea acestuia, și această parte a edificiului politic al lui Dușan se destramă într-o serie de principate, între care rolul cel mai însemnat avea să-l joace principatul cnezului Lazăr (1371—1389), eroul luptei antiotomane.

Constituit încă de la sfîrșitul secolului al XII-lea sub vasalitatea regatului maghiar, statul bosniac reușește să se emancipeze în perioada crizei provocată în Ungaria de stingerea dinastiei arpadiene. Banul Ștefan II Cotromani (1314—1353) se opune cu succes încercărilor lui Ștefan Dușan și ale regilor maghiari de a-și extinde stăpînirea asupra principatului Bosniei. Domnia lui Tvrtko (1353—1391) reprezintă perioada de apogeu a statului bosniac. Pe plan economic, noul ban promovează o politică de lărgire a contactelor cu Raguză și de încurajare a exploatării miniere, fapt ce duce la sporirea considerabilă a veniturilor autori-

tății centrale. În 1377, Tvrtko I se proclamă rege, după care își extinde stăpînirea asupra litoralului dalmat și a unei părți din Croația, eliberată de sub dominația regilor maghiari. După moartea sa, regatul cade, însă pradă luptelor feudale interne, alimentate de regalitatea maghiară, lupte care sfîrșesc prin a fărîmița statul bosniac în mai multe principate autonome și a restabili controlul Ungariei asupra teritoriilor dalmate și croate.

În istoria medievală a Albaniei, a doua jumătate a secolului al XIII-lea coincide cu apariția factorului politic sud-italian în regiune, prin intervenția lui Manfred și apoi a regilor angevini. Aceștia din urmă au reușit să smulgă despotatului bizantin din Epir cea mai mare parte a teritoriilor albaneze. La mijlocul veacului următor teritoriile albaneze trec sub stăpînirea lui Ștefan Dușan, dar, după moartea suveranului sîrb, în Albania se constituie cîteva principate autonome, conduse de membrii familiilor Balsha, Thopia și Shapta, între care se dau lupte aprige pentru supremație, prilej pentru Veneția și otomani de intervenție în regiune.

Așadar, în momentul în care turcii pătrund în Europa, dispărea de pe scena politică sud-est europeană Ștefan Dușan, singura personalitate capabilă să se opună expansiunii islamice. Totodată, cucerirea otomană intervine într-o vreme în care statele balcanice erau epuizate de luptele pentru supremație în peninsula, iar pe plan intern tendințele separatiste ale marilor feudali au dus la fărîmițarea lor în zeci de principate, incapabile să se opună cu succes armatelor otomane. În sfîrșit, expansiunea turcă a fost facilitată de fenomenul aservirii în masă a țărănimii balcanice și nu este întîmplător faptul că invadatorii au întîmpinat o rezistență eroică tocmai în regiunile în care se menținea încă o țărănime liberă puternică. Nu trebuie însă să pierdem din vedere faptul că armatele otomane s-au dovedit superioare forțelor creștine prin organizarea și concepția lor strategică, avînd în frunte comandanți eminenți ca Hadji Ulbeg, Baiazid ori Mehmed II.

După ce au pus stăpînire pe orașul Gallipoli (1354) cu complicitatea unor oameni politici bizantini, turcii ocupă în cîteva ani întreaga Thracie de la bizantini și își îndreaptă atacurile asupra statelor sud-slave. În următoarele decenii, obiectivul expansiunii otomane l-a consuit luarea în stăpînire a principalei căi strategice a Balcanilor, antica *via militaris* Constantinopol — Adrianopol—Philipopolis—Sofia—Niș—Belgrad, ce deschidea accesul spre Europa Centrală. În 1362, turcii ocupă Adrianopolul, unde aveau să-și mute curînd reședința, dovadă a intenției lor de a se stabili solid în Europa. Încercarea lui Vucașin și a lui Ioan Uglieșa de a le stăvili expansiunea pe Marița, la Cirmen (1371), sfîrșește cu un mare dezastru, după care cea mai mare parte a Macedoniei este transformată în pašalic iar Bizanțul devine un stat vasal otomanilor (1372). Noua înfrîngere suferită de forțele balcanice conduse de cneazul sîrb Lazăr la Cîmpia Mierlei (1389) deschide turcilor drumul spre cucerirea statelor bulgare: țaratul lui Șișman cade în 1393, în ciuda rezistenței eroice a orașenilor din Tirnovo, iar trei ani mai tîrziu este ocupat principatul lui Strațimir, Dobrogea fiind salvată pentru scurt timp de Mircea cel Bătrîn, pentru a o uni teritoriului Țării Românești (1389). În jurul anului 1400, întreaga cale strategică a Balcanilor, cu excepția Belgradului, se afla în mîinile turcilor și cea mai mare parte a peninsulei era transformată în pašalic otoman; numai Serbia, Bizanțul și despotatul Moreei păstrau încă ființa statală, dar se aflau deja sub suzeranitate otomană. Înfrîngerea lui Baiazid la Ankara (1402) și luptele interne din imperiu în anii ce-au

urmat au oferit statelor balcanice un răgaz de încă o jumătate de secol. Dar Bizanțul nu mai poate fi salvat în ciuda încercărilor disperate ale lui Manuel II și Ioan VIII de a obține ajutoare din Occident, chiar cu prețul recunoașterii suveranității pontificale în biserica ortodoxă în conciliul de la Ferrara-Florența (1438—1439). Victoriile lui Iancu de Hunedoara au mai trezit unele speranțe în salvarea imperiului, dar noua înfrângere a forțelor creștine la Varna (1444) a pecetluit soarta lui. Lipsit de resurse și de ajutoare din afară, Constantinopolul cade la 29 mai 1453, în urma unui lung asediu (7 aprilie — 29 mai), după care este prădat cumplit de noii săi stăpâni. În anii următori, cad și ultimele rezistențe balcanice: principatul Serbiei (1458), despotatul Mistrei (1461) și Bosnia (1463). O rezistență dărză au întâmpinat cuceritorii în Albania. După ce încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, teritoriile albaneze fuseseră transformate în pašalic, în 1443, Gheorghe Castriot, cunoscut sub numele de Skanderberg, ridică steagul luptei pentru eliberare. El reușește să reunească toate forțele țării în „Liga albaneză” (1444) și, în fruntea armatei sale de țărani liberi, provoacă grele înfringeri turcilor, culminând cu dezastrul lui Mehmed II de la asediul fortăreței Kruja (1466). După moartea lui Skanderberg (1468), turcii reiau atacurile asupra Albaniei, care cade curînd sub stăpînire otomană.

În evoluția culturii medievale sud-est europene cele două veacuri reprezintă vîrsta sa de aur. În Bizanț, perioada este cunoscută sub numele de „renașterea Paleologilor”, caracterizată prin fărîmițarea vechii unități a culturii imperiale în „școli” regionale cu o anumită autonomie față de Constantinopol, prin conștiința limpede pe care lumea bizantină, amenințată de turci și latini deopotrivă, o dobîndește pentru tradițiile ei elenice pe care le exaltă, prin nașterea umanismului, ce cultivă un nou ideal de viață, în care se îmbină dorința de cunoaștere universală cu gustul pentru acțiune, și, nu în ultimul rînd, prin tot mai intensele raporturi cu lumea ortodoxă și occidentală, de unde și iradierea modelelor bizantine pe o întinsă arie a continentului european într-o perioadă de agonie politică a imperiului. La rîndul ei, cultura popoarelor sud-slave vădește o puternică originalitate în raport cu cea bizantină, constituind un instrument esențial în slujba afirmării lor politice.

În filosofie, influența lui Aristotel și, mai cu seamă, a lui Platon este mai puternică ca niciodată în istoria gîndirii bizantine, la savanții umaniști ca Nikephor Chumnos, Theodor Metochites, Nikephor Gregoras și, cu deosebire, la cel mai mare filosof bizantin, Gemistos Plethon (1360—1452), care în tratatul despre legi propune o reformă profundă a statului, societății și chiar a religiei, urmînd modelul platonician. În planul științei, cîmpul este considerabil lărgit prin observațiile directe ale savanților umaniști, Nikephor Chumnos, Theodor Metochites, Nikephor Gregoras și alții. În lumea sud-slavă, foarte cultivate au fost scrierile cu caracter religios, în care s-au ilustrat școlile din Tîrnovo, Vidin și Reșava prin activitatea unor mari personalități ale culturii balcanice medievale: patriarhul Eftimie, mitropolitul Ciprian, Grigorie Țamblac, Constantin Costenețki și alții.

Cea mai importantă trăsătură a literaturii istorice bizantine și sud-slave este primatul exercitat de genul istoriei contemporane asupra celorlalte genuri

istorice intrate în declin. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea trăiește Ge. Pachymeres, care scrie o masivă istorie a epocii lui, ce îmbrățișează perioada 1258—1308. Veacul următor este dominat de două mari personalități: Nikephor Gregoras și Ioan Cantacuzino. Primul, savant de știință enciclopedică, scrie *Istoria romană*, lucrare amplă ce duce narațiunea evenimentelor de la 1204 la 1359, evenimentele trăite de autor ocupînd un loc central în lucrare; celălalt întocmește *Istoria*, lucrare apropiată de genul memorialisticii, care acoperă perioada 1320—1356, constituind o încercare a autorului-basileu de a-și justifica faptele domniei sale. Ultimul secol de istorie bizantină cunoaște patru istorici, foarte diferiți prin opțiunile lor politice. Dacă Sphrantzes rămîne atașat tradiției imperiale în *Memorii* (1401—1477), iar Ducas se dovedește a fi în a sa *Istoria turco-bizantină* (1341—1462) partizan al apropierei față de latini, Laonic Chalcocondyl face din curtea despoților din Mistra centrul narațiunii sale istorice (*Expuneri*, c. 1300—1464), în vreme ce Critobul din Imbros scrie o istorie a lui Mehmed II, cuceritorul Constantinopolului. În Serbia veacului al XIV-lea sînt scrise *Viețile regilor și arhiepiscopilor sîrbi*, lucrare cu caracter militant, pusă în serviciul aspirațiilor politice ale regalității Nemanizilor. Tot în Serbia, la cumpăna secolelor XIV-XV apar cele trei cicluri ale poeziei epice populare, în care sînt evocate evenimentele dramatice legate de lupta poporului sîrb împotriva cuceririi otomane.

Pe plan artistic, în arta sud-est europeană, dominată de creațiile religioase, se conturează numeroase școli regionale pe fondul fidelității față de tradițiile bizantine din veacurile precedente. În arhitectură, vechiul tip bazilical se întîlnește în Mistra, unde s-a deplasat centrul vieții artistice, în Biserica metropolitană Sf. Dimitrie (1310), la mănăstirea Brontochion (c. 1310) și la Pantanassa, în biserica Sf. Theodora, din Arta, capitala Epirului. Tipul de biserică în cruce simplă și biserică cu cupolă pe trompe apare în Peloponez, Epir și Macedonia, în vreme ce la Constantinopol și în Trapezunt este urmat planul în cruce greacă de tip complex. În Serbia și Bulgaria sînt ridicate lăcașe de cult cu planuri longitudinale și cruciforme, la Tirnovo, în biserica Boiana și în mănăstirile sîrbe, Studenița, Mileșeva și Sopočani (sec. XIII). Monumentele sîrbe din veacul al XIV-lea se remarcă prin marele elan al construcției și prin efectele pitorești și plastice ale acoperișurilor sub influență occidentală și bizantină. În pictura religioasă se regăesc, în Bizanț, cele două curente — aulic și monahal — din perioada precedentă. Prima orientare apare în mozaicurile și frescele din Chora, din Constantinopol, executate la comanda lui Theodor Metochites, în biserica Sf. Theodori și Brontochion din Mistra, ori în biserica Sf. Apostoli din Salonic. Tendința monahală predomină în ultimele picturi murale ale școlii din Mistra, din bisericile Peribleptos și Pantanassa, ca și în pictura athonită. Dacă pictura bulgară, reprezentată mai cu seamă de frescele din biserica Boiana (c. 1258), rămîne sub înfrurirea bizantină, pictura sîrbă se orientează spre concepții artistice profund originale, constituindu-se într-unul dintre cele mai importante capete ale picturii medievale europene. Pictura din mănăstirile Studenița (c. 1200), Mileșeva (1234) și Sopočani (1270), aceasta din urmă o adevărată capodoperă a picturii europene, se remarcă prin coloritul și expresivitatea figurilor umane, trăsături ce reapar și în frescele din veacul al XIV-lea din bisericile Dečani și Peč.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Gh. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938.
- Ch. Delvoye, *L'art byzantin*, Paris, 1967; (versiune rom. *Arta bizantină*, 2 vol., Buc., 1976).
- K. Frasheri, *The History of Albania*, Tirani, 1964.
- A. Grabar, *L'art du Moyen Âge en Europe Orientale*, Paris, 1968.
- H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I—II, München, 1978.
- D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London, 1971.
- Ge. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963 (cu versiuni și în limba franceză, engleză, italiană, spaniolă și sirbo-croată).
- Idem, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.
- A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, II, Paris, 1932.
- * * * Atlas istoric, Buc., 1971.